

М. Я. Височанська,
д. е. н. старший дослідник,
Інститут агроекології і природокористування НААН
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2116-9991>
В. Ю. Білотіл,
аспірант, науковий співробітник,
Інститут агроекології і природокористування НААН
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5433-7096>

DOI: 10.32702/2306-6814.2023.17.28

ЖИТЛОВИЙ ФОНД УКРАЇНИ: ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД, ПОТОЧНИЙ СТАН І ПЛАНИ ПІСЛЯВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ

М. Vysochanska,
Doctor of Economic Sciences, Senior Researcher,
Institute of Agroecology and Environmental Management of NAAS, Kyiv, Ukraine
V. Bilotil,
Postgraduate student, Researcher, Institute of Agroecology and Environmental Management of NAAS, Kyiv, Ukraine

HOUSING STOCK OF UKRAINE: PRE-WAR PERIOD, CURRENT STATE AND POST-WAR RECOVERY PLANS

Одним із найголовніших показників успішності державної політики, поряд із показником економічного зростання держави, є забезпеченість громадян житлом. Проблема забезпечення населення України житлом ще до початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну була надзвичайно болючою. Під час війни вона ще більш загострилася як через пошкодження та руйнування житлових приміщень, так і через потік внутрішньо переміщених осіб. Сьогодні українське суспільство стикнулося з масштабною житловою кризою, тому цілеспрямована житлова політика уряду є одним із чинників успішної відбудови країни та збереження її людського капіталу.

Стаття присвячена дослідженню стану житлового фонду України. Розглянуто категорію "житло" і право власності на нього в актах чинного законодавства України. Здійснено аналіз стану і динаміки житлового фонду України в довоєнний період. Опрацьовано та проаналізувати інформацію щодо масштабів руйнувань і пошкоджень житлового фонду та суми збитків від них. Розглянути плани на післявоєнну відбудову країни. Акцентовано увагу на світових трендах розвитку будівництва, серед яких чільне місце посідає, зокрема, "зелене" будівництво. Наголошено на необхідності реформування житлової політики з метою відповідності її новим викликам. Запропоновано заходи щодо удосконалення житлової політики, а також відновлення житлового фонду країни.

Інформаційну базу дослідження становлять роботи вчених у сфері вивчення стану житлового фонду та вдосконалення житлової політики України, матеріали, що присвячені житловій сфері, вітчизняне нормативно-правове забезпечення у сфері житлового забезпечення, дані Державної служби статистики України щодо стану житлового фонду України та дані Київської школи економіки щодо руйнувань і пошкоджень житла, результати соціологічного опитування, інформаційні ресурси мережі "Інтернет" тощо.

Під час дослідження було використано такі методи: науково-теоретичний, монографічний, порівняльний, аналізу, узагальнення, графічний і табличний та ін.

One of the most important indicators of the success of state policy, along with the indicator of economic growth of the state, is the provision of housing for citizens. The problem of providing the population of Ukraine with housing even before the start of Russia's full-scale invasion of Ukraine had been extremely painful. It has been becoming even more aggravated both because of damage and destruction of residential premises, and because of the flow of internally displaced persons. Today, Ukrainian society is facing a large-scale housing crisis, so the targeted housing policy of the government is one of the factors for the successful reconstruction of the country and the preservation of its human capital.

The article is devoted to the study of the state of the housing stock of Ukraine. The term "housing" and home ownership in the current legislative acts of Ukraine have been considered. The state and dynamics of the housing stock of Ukraine in the pre-war period have been analyzed. Information on the extent of destruction and damage to the housing stock and the amount of damage from them has been processed and analyzed. Plans for post-war reconstruction of the country have been considered. Attention has been focused on global construction industry trends, among which, in particular, green building occupies a prominent place. The need to reform housing policy in order to meet its new challenges has been emphasized. Measures to improve housing policy, as well as the restoration of the country's housing stock have been proposed.

The information base of the study was the works of scientists in the field of studying the state of the housing stock and improving the housing policy of Ukraine, materials devoted to the housing sector, domestic regulatory and legal support in the field of housing, data of the State Statistics Service of Ukraine on the state of the housing stock of Ukraine and data of the Kyiv School of Economics regarding the destruction and damage to housing, the results of a sociological survey, Internet information resources, etc.

The following methods were used during the research: scientific-theoretical, monographic, comparative, analysis, generalization, graphical and tabular, etc.

Ключові слова: житло, житлова площа, житлова політика, будинки, війна, руйнування, пошкодження, збитки, післявоєнна відбудова, новітні технології будівництва.

Key words: housing, residential area, housing policy, houses, war, destruction, damage, losses, post-war reconstruction, new construction technologies.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Нині наша країна переживає складні часи. У зв'язку з війною, яку розпочала Росія проти України, багато міст і сіл зазнали серйозних руйнувань. Військові дії несуть непоправні наслідки як для малих, так і для великих населених пунктів нашої держави. Одних із наймасштабніших збитків зазнав житловий фонд. На жаль, війна продовжується і кількість пошкоджень і руйнувань лише зростає, а це означає, що й витрати на відновлення також збільшуються з кожним днем. Одним із першочергових і ключових завдань повоєнного відновлення є питання відбудови житла. Нові будинки необхідно створювати, застосовуючи найкращі й найсучасніші світові підходи, технології та практики будівництва й архітектури, а також передбачаючи виконання ними захисних, стійких та інклюзивних функцій під їх експлуатації. У "Проекті Плану відновлення України" [1, с. 4] йдеться про те, що "людиноцентризм, раціональне просторове планування, забезпечення балансу розселення та робочих місць, стала міська мобільність, інклюзивність, енергоефективність, екологічність та чимало інших сучасних тенденцій розвитку населених пунктів мають стати дороговказами нашого великого відновлення". Повне відновлення житлового фонду та інфраструктури є серйозним викликом і планувати його варто вже зараз.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

У Концепції державної житлової політики [2], що була схвалена в 1995 році, зазначено, що "недосконалість фінансово-кредитної системи, централізація будівництва, реконструкції та утримання житлового фонду, обмеження у виділенні земельних ділянок і спорудженні індивідуального житла, відсутність стимулюючих факторів у вирішенні житлових питань значно загострили житлову проблему". Тобто ще далеко до війни житлові умови для значної частини українців були досить складними, оскільки більшість житла було побудовано ще за радянських часів і було/є технічно та морально застарілим. Сьогодні, зважаючи на ситуацію в країні, масштаби цієї проблеми лише збільшуються та потребують невідкладних і виважених рішень світової спільноти, органів державної влади, науковців, українського народу.

Житлове питання ніколи не втрачало своєї актуальності й донині залишається предметом досліджень наукової спільноти. Зокрема, М. В. Дубина та М. М. Забаштанський [3] наголошують на передумовах, що створюють значні перешкоди в розвитку житлового фонду в Україні, а також автори пропонують до основних векторів державної житлової політики віднести підвищен-

ня рівня доступності житла для населення, розвиток ринку житла, формування та розбудову інфраструктури житлової політики. Пропозиції щодо вжиття заходів із метою реагування на спричинені війною виклики у сфері захисту й забезпечення житлових прав громадян України, зокрема внутрішньо переміщених осіб, вносить С. О. Комнатний [4]. Науковці Л. Єлісєєва та О. Скорук [5] досліджували тенденції розвитку ринку житла та його державного регулювання в Україні в довоєнний і воєнний періоди. Ключові перспективи воєнної та повоєнної відбудови сфери житлового будівництва в Україні розкривають І. Чернова, О. Ємельянова та А. Гончаренко [6]. Учена І. Хожило [7] вивчає проблемні аспекти житлової політики України, охоплюючи довоєнний період, період воєнного стану та післявоєнну відбудову. Науковець Н.О. Горін [8], серед іншого, характеризує роль держави у виробленні стратегій, визначенні пріоритетів, консолідації зусиль та інституційному забезпеченні процесу відновлення життєвого простору, відбудови житла та соціальної інфраструктури, а також забезпеченні контролю за використанням коштів, житлових приміщень і споруд, технологій і стандартів будівництва й реконструкції; обґрунтовує необхідність врахування позитивного та негативного іноземного досвіду в практиці державного управління повоєнною відбудовою житлового фонду країни; характеризує механізми взаємодії уряду і приватних інвесторів, стимулювання підприємницької активності, заохочення та підтримки громадян в їхніх діях щодо самостійного відновлення житла та облаштування прилеглих територій тощо. Проте, незважаючи на значну кількість вагомих досліджень, проблеми сфери житлового забезпечення як були, так і залишаються нагальними для нашої країни, особливо в цей складний час.

ПОСТАНОВКА МЕТИ ТА ЗАВДАНЬ

Мета статті — дослідження та аналіз стану житлового фонду України.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Інформаційну базу дослідження становлять роботи вчених у сфері вивчення стану житлового фонду та вдосконалення житлової політики України, матеріали, що присвячені житловій сфері, вітчизняне нормативно-правове забезпечення у сфері житлового забезпечення, дані Державної служби статистики України щодо стану житлового фонду України та дані Київської школи економіки щодо руйнувань і пошкоджень житла, результати соціологічного опитування, інформаційні ресурси мережі "Інтернет" тощо.

Під час дослідження було використано такі методи: науково-теоретичний, монографічний, порівняльний, аналізу, узагальнення, графічний і табличний та ін.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Основні нормативно-правові акти у сфері житлового забезпечення

У главі 28 Цивільний кодекс України (ЦКУ) [9] регламентує визначення житла та право власності на житло. Згідно із ЦКУ, "житлом фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше жите приміщення, призначені та придатні для постійного або тимчасового проживання в них".

Таблиця 1. Житловий фонд України (2000—2020 рр.)

Рік	Загальна площа, млн м ²	У середньому на одну особу, м ²
2000	1015,0	20,7
2001	1026,1 ¹	21,0
2002	1031,7	21,3
2003	1035,7	21,6
2004	1040,0 ²	21,8
2005	1046,4	22,0
2006	1049,2	22,2
2007	1057,6	22,5
2008	1066,6	22,8
2009	1072,2	23,0
2010	1079,5	23,3
2011	1086	23,5
2012	1094,2	23,7
2013	1096,6	23,8
2014 ³	↓ 966,1	↓ 22,6
2015	↑ 973,8	↑ 22,9
2016	↑ 977,9	↑ 23,1
2017	↑ 984,8	↑ 23,3
2018	↑ 993,3	↑ 23,7
2019	↑ 1011,4	↑ 24,2
2020 ⁴	↑ 1014,8	↑ 24,5

Джерело: сформовано за даними [13].

Примітки:

¹ Починаючи з 2001 року загальна площа визначається з урахуванням літніх приміщень із встановленими знижувальними коефіцієнтами.

² Починаючи з 2004 року до загальної площі житлового фонду та з 2005 року до кількості квартир уключено дані підприємств-банкрутів та тих, що повністю припинили діяльність.

³ Починаючи з 2014 року без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

⁴ Різниця в показниках за 2020 рік, у порівнянні з попередніми звітними періодами, пов'язана зі змінами в методології проведення державного статистичного спостереження, у зв'язку з чим не звітували одиниці із середньою кількістю працівників менше 10 осіб.

Статтею 25 Загальної декларації прав людини ООН [10] зафіксовано право кожної людини на житло. Житло є одним з обов'язкових елементів життєвого рівня людини, необхідного для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї.

Конституція України (КУ) [11] у ст. 47 також проголошує, що "кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду".

Крім того, право громадян на житло закріплює також ст. 1 Житлового кодексу України (ЖКУ) [12]. Статтею 4 ЖКУ визначено зміст і складові житлового фонду: "Жилі будинки, а також жилі приміщення в інших будівлях, що знаходяться на території України, утворюють житловий фонд".

Незважаючи на вищевикладану інформацію, права громадян України щодо забезпечення їх житлом виконуються не в повному обсязі й для значної частини населення воно залишається недоступним.

Стан житлового фонду України в довоєнний період Згідно з даними Державної служби статистики України [13], загальна площа житлового фонду України за 2000—2020 рр. майже не змінилась: у 2000 році вона становила 1015,0 м², а у 2020 — 1014,8 м². Також варто

Таблиця 2. Житловий фонд України, млн м² загальної площі¹

Тип місцевості	Роки							
	2000	2005	2010	2015 ²	2017 ²	2018 ²	2019 ²	2020 ²
Міська	643,2	669,9	693,0	592,5	599,4	605,5	621,3	624,9 ↓
Сільська	371,8	376,5	386,5	381,3	385,4	387,8	390,1	389,9 ↑
Загалом	1015,0	1046,4	1079,5	973,8	984,8	993,3	1011,4	1014,8 ↓

Джерело: сформовано за даними [14, с. 103].

Примітки:

¹ Інформацію наведено з урахуванням даних про житловий фонд, який знаходиться на балансі підприємств-банкрутів та тих, що повністю припинили діяльність.

² Інформацію наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

³ Починаючи з 2020 року змінено методологію проведення державного статистичного спостереження, у зв'язку з чим не звітували одиниці із середньою кількістю працівників менше 10 осіб.

зазначити, що в 2014 році спостерігалось різке падіння обсягів житлового фонду порівняно з попередніми роками (табл. 1).

Із таблиці 2 видно, що за 20 років (2000—2020 рр.) суттєвих змін щодо загальної площі житлового фонду не відбулося ні в міській, ні в сільській місцевостях нашої країни. Проте показники вказують на негативну динаміку в містах (зменшення загальної площі на 18,3 млн м², або на 2,84 %) та позитивну в селах (збільшення загальної площі на 18,1 млн м², або на 4,86 %), хоч і не дуже значну.

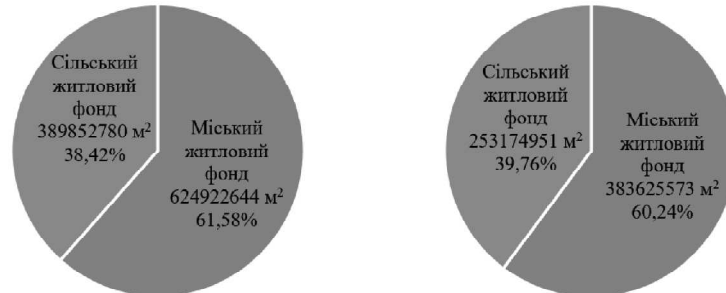
На рис. 1 показано, що в структурі житлового фонду України значно переважає міський житловий фонд над сільським, що стало закономірним наслідком урбанізаційних процесів.

Інформацію наведено з урахуванням даних про житловий фонд, який знаходиться на балансі підприємств-банкрутів та тих, що повністю припинили діяльність.

Різниця в показниках за 2020 рік, у порівнянні з попередніми звітними періодами, пов'язана зі змінами в методології проведення державного статистичного спостереження, у зв'язку із чим не звітували одиниці із середньою кількістю працівників менше 10 осіб.

Загалом спостерігається стійка динаміка скорочення населення в міських і сільських населених пунктах, але водночас зростає питома вага міського населення. Сільське населення домінувало в країні до середини 60-х років минулого століття. Починаючи із 70-х років ХХ ст., у структурі всього населення починає переважати міське населення. Упродовж останніх десятиріч частка сільського населення продовжує зменшуватися і на початок 2021 року вона склала менше третини всього населення України (рис. 2).

Щодо загальної площі в середньому на одну особу, то тут загалом прослідковується позитивна динаміка, за винятком 2014 р.: у 2000 році вона становила 20,7 м², а у 2020 — 24,5 м² (табл. 1). Але такий показник усе одно є ще далеко недостатнім, оскільки згідно з рекомендаціями ООН, на одного громадянина має припадати не менше 30 м² житлової площі. До речі, відповідно до ЖКУ норма житлової площі складає лише 13,65 м² на одну особу [12]. На жаль, навіть до повномасштабного вторгнення Україна значно відставала від провідних країн

Загальна площа житлових приміщень Житлова площа житлових приміщень

Рис. 1. Структура житлового фонду України на 1 січня 2021 р.

Джерело: виконано за даними [13].

Примітки: Інформацію наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

світу за обсягом житлового фонду. Більшість українців, згідно з офіційною статистикою, мали невеликий простір і жили в тісноті (рис. 3).

Суттєво впливає на якість життя людей комфортність їхнього житла. На жаль, значна кількість українських осель не облаштована належним чином. Слід відмітити, що показники обладнання житла з 2005 до 2020 року в міській місцевості практично не змінилися, хоча загалом простежується позитивна динаміка, за винятком газозабезпечення. У сільській місцевості за цей же період усі показники суттєво зросли, крім забезпе-

Рис. 2. Співвідношення кількості сільського й міського населення України станом на січень 2021 року

Джерело: виконано за даними [13].

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

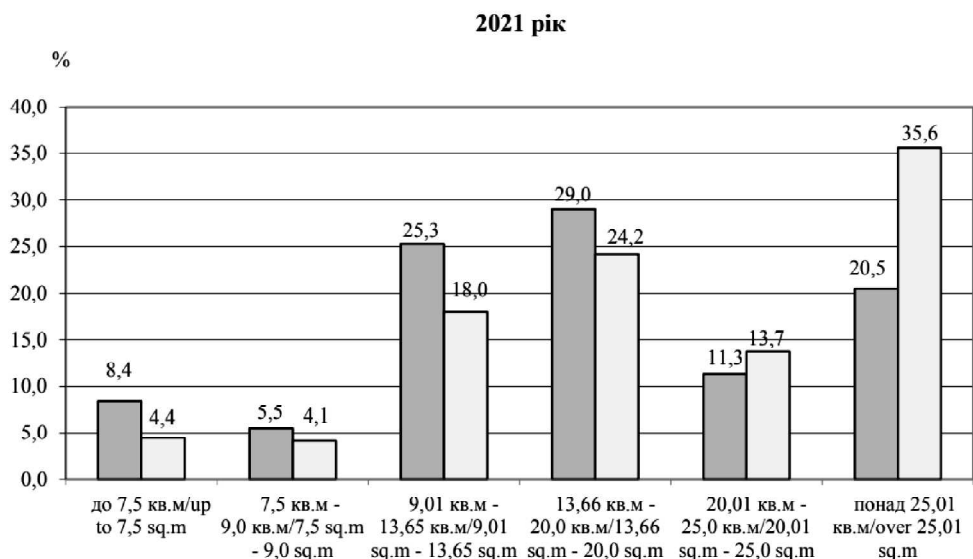

Рис. 3. Розподіл міських і сільських домогосподарств за розміром житлової площі на одну особу

Джерело: [15, с. 26].

Таблиця 3. Обладнання житлового фонду України за типами місцевості (відсотків до загальної площі житлових приміщень ¹)

Тип обладнання	Міська місцевість						Сільська місцевість					
	2005	2010	2015 ²	2018 ²	2019 ³	2020 ^{2,3}	2005	2010	2015 ²	2018 ²	2019 ²	2020 ^{2,3}
Водопровід	76,6	77,9	77,8	78,1	78,2	78,2↑	20,0	27,1	34,3	37,4	38,3	38,6↑
Каналізація	75,4	76,7	76,7	76,9	77,1	77,1↑	15,7	23,2	30,9	33,8	34,5	34,8↑
Опалення	74,2	76,7	78,2	78,5	78,6	78,6↑	24,4	36,1	53,9	55,4	55,7	55,5↑
Газ	81,8	82,5	82,8	82,2	81,8	81,5↓	84,1	84,5	84,1	84,3	83,7	83,2↓
Гаряче водопостачання	59,7	60,9	63,2	62,4	61,6	61,0↑	5,4	11,5	21,8	24,4	25,0	25,2↑

Джерело: сформовано за даними [14, с. 103; 16, с. 14].

Примітки: ¹ у житлових будинках, гуртожитках та нежитлових будівлях.

² Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

³ Різниця у показниках за 2020 рік, у порівнянні з попередніми звітними періодами, пов'язана зі змінами у методології проведення державного статистичного спостереження, у зв'язку з чим не звітували одиниці із середньою кількістю працівників менше 10 осіб.

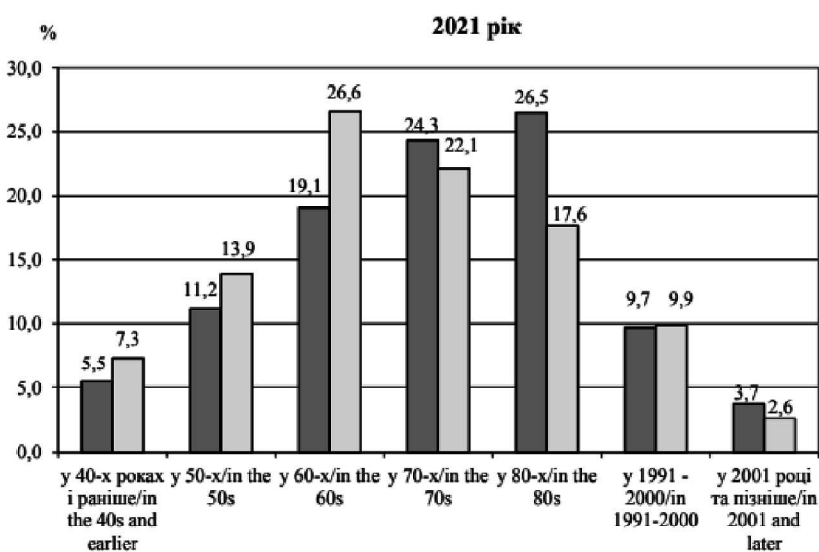

Рис. 4. Розподіл міських і сільських домогосподарств за часом будівництва їх житла

Джерело: [15, с. 29].

чення газом. Але, на жаль, забезпеченість будинків необхідними комунікаціями як була, так лишається низькою, особливо в селі (табл. 3).

Застарілий житловий фонд і необхідність його реконструкції — це проблема, що назріла ще до повномасштабного вторгнення. Більшість українців проживало і проживає в житлі, що зведено ще до 1991 року, тому очевидно, що будівлі застаріли і технічно, і морально. Крім того, такі будинки становлять потенційну загрозу здоров'ю і навіть життю мешканців (рис. 4).

Аналізуючи показники ветхого житлового фонду України (табл. 4), варто зазначити, що його обсяги є великими. Загалом по Україні за 10 років (2010—2020 рр.) скоротилася кількість житлових будинків (на 3235 од., або на 6,62 %) та загальна площа житлових приміщень (на 731339 м², або на 18,02 %) ветхого фонду.

Таблиця. 4. Ветхий житловий фонд України

Кількість житлових будинків, од.			Загальна площа житлових приміщень, м ²		
2010	2015 ¹	2020 ¹	2010	2015 ¹	2020 ¹
48833	44453	45598	4057803	3277838	3326464

Джерело: сформовано за даними [14, с. 105].

Примітка: Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Таблиця. 5. Ветхий житловий фонд України ^{1, 2}

Тип місцевості	Кількість житлових будинків, од.			Загальна площа житлових приміщень, м ²		
	2018	2019	2020	2018	2019	2020
Міська	9 103	8 754	8 459	1 574 545	1 562 271	1 609 592
Сільська	36 436	37 385	37 139	1 710 091	1 755 634	1 716 872
Загалом	45 539	46 139	45 598	3 284 636	3 317 905	3 326 464

Джерело: сформовано за даними [13].

Примітки: ¹ Інформацію наведено без урахування даних про житловий фонд, який знаходиться на балансі підприємств-банкрутів та тих, що повністю припинили діяльність.

² Інформацію наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Щодо стану ветхого фонду в 2018—2020 рр., то ні в містах, ні в селах, ні загалом по Україні значних змін не сталося (табл. 5).

Ситуація з аварійним фондом теж складна по країні загалом. За 2010—2020 рр. кількість таких житлових будинків зросла на 3538 од., або на 25,79 %, загальна площа житлових приміщень скоротилася на 173 122 м², або на 14,61 % (табл. 6).

Показники аварійного фонду України у 2018—2020 рр. подані в табл. 7.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, слід сказати, що в Україні і так було чимало житлових проблем, які потребували негайного вирішення, ще до повномасштабної війни з Росією, яка спричинила найбільшу житлову кризу в історії нашої країни.

Таблиця. 6. Аварійний житловий фонд України

Кількість житлових будинків, од.			Загальна площа житлових приміщень, м ²		
2010	2015 ¹	2020 ¹	2010	2015 ¹	2020 ¹
13716	15414	17254	1184481	1031568	1011359

Джерело: сформовано за даними [14, с. 106].

Примітка: Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Таблиця. 7. Аварійний житловий фонд України ^{1, 2}

Тип місцевості	Кількість житлових будинків, од.			Загальна площа житлових приміщень, м ²		
	2018	2019	2020	2018	2019	2020
Міська	1 134	1 135	1 029	258 131	268 544	243 292
Сільська	15 665	15 964	16 225	762 387	784 392	768 067
Загалом	16 799	17 099	17 254	1 020 518	1 052 936	1 011 359

Джерело: сформовано за даними [13].

Примітки: ¹ Інформацію наведено без урахування даних про житловий фонд, який знаходиться на балансі підприємств-банкрутів та тих, що повністю припинили діяльність.

² Інформацію наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Руйнування і пошкодження житлового фонду та сума збитків від них

Активні ракетні та артилерійські обстріли населених пунктів, особливо тих, які розташовані біля або на лінії фронту, як частина тактики ведення бойових дій, призводять до масових руйнувань житлового фонду країни.

За даними, що оприлюднила Київська школа економіки [17], найбільшу частку в загальному обсязі прямих збитків становлять втрати житлового фонду — \$55,9 млрд, враховуючи майже \$1 млрд збитків від затоплень і руйнувань житлових будинків унаслідок підриву Каховської ГЕС (рис. 5).

Станом на червень 2023 року, за попередніми даними обласних військових адміністрацій, загальна кількість зруйнованих або пошкоджених через бойові дії об'єктів житлового фонду становить приблизно 167,2 тис. будівель, з яких 147,8 тис. — приватні будинки, 19,1 тис. — багатоквартирні та 0,35 тис. — гуртожитки. Унаслідок підриву російськими військами Каховської ГЕС під ризик затоплення потрапили майже 37 тисяч житлових будинків, більшість із яких знаходяться в Херсонській області. Повідомляється, що житловий фонд Маріуполя, Харкова, Чернігова, Сєвєродонецька, Рубіжного, Бахмута, Мар'їнки, Лисичанська, Попасної, Ізюма і Волновахи зазнав найбільших руйнувань. Наприклад, за попередніми оцінками, у Сєвєродонецьку пошкоджено 90 % житлового фонду, а в Бахмуті та Мар'їнці майже не лишилося непошкоджених будівель [17].

Плани післявоєнного відновлення

Щоб повернути житло до попереднього стану, необхідно буде здійснювати витрати за такими напрямками:

- поточний ремонт житлових будівель;
- капітальний ремонт або реконструкція житлових будівель;
- нове будівництво;
- відновлення прибудинкової території біля житлових будівель;
- закупівля предметів довготривалого користування [18, с. 7].

У "Проекті Плану відновлення України" наголошується на відновленні та створенні якісно нового житла та життєвої інфраструктури із захисними, стійкими та інклюзивними рішеннями [1, с. 4]. А серед ключових принципів відновлення та розвитку [1, с. 6] виділяють такі:

- відбудувати краще, ніж було;
- відкритість і прозорість;
- європейська інтеграція;
- сталий розвиток;
- енергетична незалежність;
- інклюзивність;
- цивільний захист.

У липні 2022 року в Лугано (Швейцарія) було проведено Міжнародну конференцію з питань відновлення України (Ukraine Recovery Conference 2022) [19], на якій було представлено План відновлення України [20]. Крім того, була представлена

Тип майна	Оцінка прямих втрат, \$ млрд
Житлові будівлі	55,9
Інфраструктура	36,6
Активи підприємств, промисловість	11,4
Освіта	9,7
Енергетика	8,8
АПК та земельні ресурси	8,7
Лісовий фонд	4,5
Транспортні засоби	3,1
Охорона здоров'я	2,8
ЖКГ	2,7
Торгівля	2,6
Культура, туризм, спорт	2,4
Адміністративні будівлі	0,5
Цифрова інфраструктура	0,5
Соціальна сфера	0,2
Разом	150,5

Рис. 5. Загальна оцінка збитків інфраструктури за галузями у грошовому вимірі на червень 2023 року

Джерело: [17].

Національна програма № 10 "Модернізація регіонів і житла, у т.ч. масштабна програма енергоефективності" (рис. 6), яка включає, зокрема, покращення енергоефективності будівель, капітальні ремонти житла, побудову нового житла згідно з кращими практиками, пілотування будівель з близьким до нуля споживанням енергії та ін.

21—22 червня 2023 року під час проведення Міжнародної конференції з питань відновлення України (англ. Ukraine Recovery Conference) [22] у Лондоні презентовано ініціативу We build Ukraine, до якої зможуть доєд-

натися всі міжнародні партнери України (урядові та неурядові організації, фінансові інституції, інвестори та бізнес). We build Ukraine — інституційне партнерство з усіма, хто вже допомагає відбудовувати Україну чи планує це зробити. Серед пріоритетів роботи ініціативи — відновлення житла, енергетики, соціальної, транспортної та критичної інфраструктури, розмінування території, підтримка приватного сектору [23].

Зважаючи на масштаби пошкоджень і руйнувань, відбудову пошкоджених і будівництво нових будівель треба здійснюватися, застосовуючи інноваційні буді-

Національна програма #10: Модернізація регіонів і житла, в т.ч. масштабна програма енергоефективності, є стратегічним пріоритетом

Масштабна програма енергоефективності

Покращення енергоефективності будівель

~60 \$ млрд

вкл. \$1 млрд для локалізації з матеріалів виробництва

Модернізація і оптимізація теплопостачання (централізованого та індивідуального)

~26 \$ млрд

вкл. 18 млрд дол для індивідуальних тепло насосів

Модернізація і оптимізація мереж теплопостачання

~3 \$ млрд

Кращі будівлі і нове планування міст

Нове житло у відповідності з кращими практиками

~41 \$ млрд

вкл. тимчасове житло і відбудову пошкодженого житла

Капітальні ремонти житла

~45 \$ млрд

Пілотування будівель з близьким до нуля споживанням енергії і систем централізованого охолодження

~3 \$ млрд

Модернізація іншої інфраструктури

Модернізація питного водопостачання та обробки стічних вод

~42 \$ млрд

вкл. 11 \$ млрд на нові мережі для забезпечення ширшого доступу

Модернізація і електрифікація міського транспорту

~2 \$ млрд

Інші пріоритетні програми

~8 \$ млрд

вкл. 1,7 \$ млрд для диверсифікації економіки і покращення з інфраструктури монофункціональних міст

Рис. 6. Національна програма № 10. Модернізація регіонів і житла, в т.ч. масштабна програма енергоефективності

Джерело: [21, с. 35].

Рис. 7. Тренди й тенденції будівництва

Джерело: сформовано за [24, с. 42].

вельні технології. Передусім інновації, нові технології та підходи формують майбутні тренди та тенденції і глобального, і національного ринків будівництва (рис. 7). Світові тенденції розвитку будівельної галузі вказують на необхідність врахування досвіду розвинених країн у національній моделі існування будівельного ринку щодо впровадження та підтримки інновацій і своєчасних змін у функціонуванні та управлінні будівельною сферою. Важливим

уже в найближчому майбутньому стане врахування глобальних принципів розвитку сучасної економіки замкнутого циклу. Україні варто враховувати положення Європейського "зеленого" курсу (англ. The European Green Deal), зокрема в будівництві, оскільки вона планує вступ до Європейського Союзу [24, с. 42].

Одними з основних складових Європейського "зеленого" курсу є перехід до моделі циркулярної економіки систем життєзабезпечення громад, загальне підвищення ефективності використання ресурсів, а також збільшення частки місцевих відновлюваних джерел енергії та будівництво будівель за стандартами NZEB [1, с. 4—5].

До речі, результати соціологічного опитування свідчать, що відбудова на "зелених" засадах не є пріоритетною для українців, але вони підтримують відбудову житла, міст і підприємств на принципах екологічності та енергоефективності [25, с. 8]. Відповідаючи на запитання про принципи повоєнної відбудови, лише 25,7 % українців підтримали відбудову на "зелених" засадах [25, с. 9] (рис. 8).

Задоволення потреб України у відновленні житла після війни вимагатиме "зеленого", стійкого й інклюзивного підходу, який зосереджуватиметься на поверненні сімей додому, відновленні побуту та наданні послуг, яких потребують українці [26, с. 66].

Україна прагне подолати кризові явища, в тому числі спричинені війною. Системне планування відбудови та подальшого розвитку країни пропонує унікальну можливість переосмислити, перепроєктувати й модернізувати будівлі та системи життєзабезпечення, забезпечити всеохоплюючу трансформацію територіальних громад і регіонів [1, с. 4].

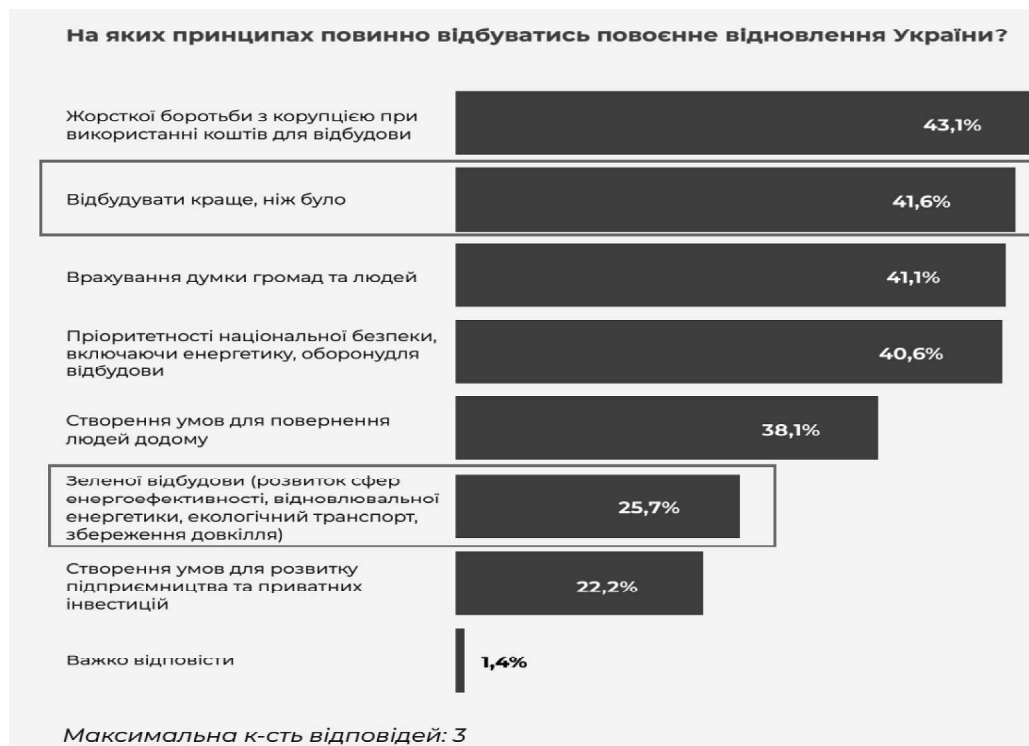

Рис. 8. На яких принципах повинно відбуватись повоєнне відновлення України? (результати соціопитування)

Джерело: [25, с. 9].

ВИСНОВКИ

Зважаючи на всі виклики в житловій сфері, з якими зіткнулася наша країна, житлова політика загалом потребує проведення структурних реформ, які б сприяли створенню нової моделі розвитку та експлуатації житлового фонду країни. Ключову роль у питаннях житлової політики сьогодні та в майбутньому мають відіграти органи державної влади та місцевого самоврядування, які повинні працювати над:

- удосконаленням чинного та розробленням нового законодавства в галузі житлового забезпечення населення;

- сприянням розробленню і впровадженню заходів із метою забезпечення прозорості, публічності, конкурентності та ефективності процесу житлового будівництва;

- стимулюванням залучення інвестицій у сферу житлового будівництва;

- стимулюванням впровадження інноваційних ресурсів та енергозберігаючих технологій і використання екологічно безпечних будівельних матеріалів та устаткування в житловому будівництві;

- розробленням і впровадженням заходів і програм щодо проведення реконструкції та модернізації застарілого житлового фонду країни;

- розробленням і впровадженням дієвих заходів і програм, які б сприяли будівництву чи придбанню житла тим, хто втратив своє житло внаслідок війни РФ проти України, внутрішньо переміщеним особам, учасникам і ветеранам АТО/війни, молодим і багатодітним сім'ям, соціально незахищеним та іншим категоріям громадян;

- розробленням і впровадженням дієвих заходів і програм реконструкції та модернізації житла й розвитку житлового будівництва із застосуванням енергозберігаючих технологій та обладнання в сільській місцевості, особливо на віддалених територіях, з метою покращення їх привабливості для населення тощо.

- сприянням розвитку будівництва соціальної інфраструктури та об'єктів промисловості.

Не зважаючи на те, що війна триває, досі йдуть бойові дії, частина території України тимчасово окупована, ймовірно повторні руйнування на неокупованих територіях країни тощо, планувати відновлення житлового фонду необхідно вже сьогодні, не чекаючи, коли Україна переможе. Причому особливу увагу звернути на:

- відновлення житлового стану пошкодженого житла;

- будівництво сучасного житла за кращими світовими стандартами й технологіями;

- підвищення безпеки, комфорту та якості житла;

- модернізацію і реконструкцію застарілих будинків;

- підвищення енергоефективності, посилення енергетичної незалежності в секторі будівель шляхом здійснення маловитратних заходів у наявних будівлях, відбудови зруйнованих будівель до високого класу енергоефективності, термомодернізації будівель та будівництва будівель із близьким до нульового рівнем споживання енергії.

Відновлення житлового фонду — це складний, тривалий і комплексний процес, метою якого є забезпечення модернізації та розвитку на майбутнє, тому доцільно орієнтуватися як на якість будівель, так і на якість життя самих українців.

Література:

1. Проект плану відновлення України: матеріали робочої групи "Будівництво, містобудування, модернізація міст та регіонів України". Київ, Національна рада з відновлення України від наслідків війни, липень 2022. 350 с. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/construction-urban-planning-modernization-of-cities-and-regions.pdf> (дата звернення: 22.10.2022).

2. Концепція державної житлової політики. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.05.2023).

3. Дубина М. В., Забаштанський М. М. Актуальні тенденції розвитку житлового фонду в Україні. *Innovation and Sustainability*. 2022. № 1. С. 188–196. DOI: <https://doi.org/10.31649/ins.2023.1.188.196> (дата звернення: 03.05.2023).

4. Комнатний С. О. Деякі пропозиції до реформування державної житлової політики України у воєнний і післявоєнний періоди. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2022. № 1 (23). С. 78—84. DOI: <https://doi.org/10.33270/01222302.78> (дата звернення: 08.06.2023).

5. Єлісєєва Л., Скорук О. Ринок житла та економічна політика в Україні. *Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2022. № 3 (31). С. 6—11. DOI: <https://doi.org/10.29038/2786-4618-2022-03-6-11> (дата звернення: 03.05.2023).

6. Чернова І., Ємельянова О., Гончаренко А. Перспективи відновлення житлового будівництва у воєнний та повоєнний час. *Економіка та суспільство*. 2022. № 44. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-15> (дата звернення: 03.05.2023).

7. Хожило І. І. Житлова політика як пріоритет розвитку територіальних громад України в умовах війни та післявоєнної відбудови. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. № 1. С. 53—57. DOI: <https://doi.org/10.51547/prp.dp.ua/2023.1.8> (дата звернення: 28.05.2023).

8. Горін Н. О. Міжнародний досвід повоєнної відбудови житлового фонду та вирішення житлових проблем ВПО. *Український соціум*. 2023. № 2 (84). С. 136—154. DOI: <https://doi.org/10.15407/socium2023.01.136> (дата звернення: 28.05.2023).

9. Цивільний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.02.2023).

10. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 27.02.2023).

11. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.02.2023).

12. Житловий кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text> (дата звернення: 27.02.2023).

13. Офіційний вебсайт Державної служби статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 28.07.2023).

14. Статистичний щорічник України за 2021 рік. За редакцією І. Є. Вернера. Відповідальний за випуск О. А. Вишневська. Київ: ДССУ, 2022. 444 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/11/Yearbook_2021.pdf (дата звернення: 12.08.2023).

15. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2022 році: статистичний збірник (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Відповідальний за випуск А. В. Солоп. Київ: ДССУ, 2022. 83 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/sdhd_22.pdf (дата звернення: 12.08.2023).

16. Україна у цифрах 2020: статистичний збірник. Відповідальний за випуск О.А. Вишневська. Київ: ДССУ, 2021. 44 с. URL: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_Ukraine%20in%20figures_20u.pdf (дата звернення: 12.08.2023).

17. Загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України через війну, за підсумками червня 2023 року перевищила \$150 млрд. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zapidsumkami-chervnya-2023-roku-perevishhila-150-mlrd/> (дата звернення: 10.08.2023).

18. Звіт про прямі збитки інфраструктури від руйнувань внаслідок військової агресії росії проти України станом на 1 вересня 2022 року. 40 с. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.pdf (дата звернення: 10.08.2023).

19. Ukraine Recovery Conference 2022. URL: <https://www.unc-international.com/unc-2022> (дата звернення: 10.10.2022).

20. План відновлення України. URL: <https://ua.unc-international.com/plan-vidnovlennya-ukrayini> (дата звернення: 10.10.2022).

21. План Відновлення України. Національна рада з відновлення, липень 2022. 40 с. URL: https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%27s%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf (дата звернення: 15.05.2023).

22. Ukraine Recovery Conference 2023. URL: <https://ua.unc-international.com/> (дата звернення: 15.05.2023).

23. Україна запустила ініціативу "We build Ukraine" для об'єднання міжнародних партнерів. Українське національне інформаційне агентство "Укрінформ". URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3726406-ukraina-zapuskae-iniciativu-we-build-ukraine-dla-obednanna-miznarodnih-partneriv.html#google_vignette (дата звернення: 20.07.2023).

24. Барзилович Д., Лагунова І., Середюк С., Дмитрук О. Зелена книга "Системний перегляд якості державного регулювання. Взаємодія учасників ринку будів-

ництва в розрізі життєвого циклу будівель та споруд". Редакційна рада: Дорогань О., Барингольц Т., Кобець Р. BRDO: Офіс ефективного регулювання, серпень 2022. 85 с. URL: [https://cdn.regulation.gov.ua/c0/c5/2e/30/regulation.gov.ua_%D0%97%D0%9A%-20%D0%91%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8%20\(5\).pdf](https://cdn.regulation.gov.ua/c0/c5/2e/30/regulation.gov.ua_%D0%97%D0%9A%-20%D0%91%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8%20(5).pdf) (дата звернення: 22.11.2022).

25. Як війна змінює українців: опитування думки громадян про війну, довкілля, повоєнну відбудову та вступ до ЄС. Аналітична записка. Ресурсно-аналітичний центр "Суспільство і довкілля", лютий 2023. 36 с. URL: <https://www.rac.org.ua/uploads/content/674/files/how-the-war-changed-ukrainiansfinalua.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

26. Україна. Швидка оцінка завданої шкоди та потреб на відновлення: звіт. Серпень 2022. 267 с. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099545009082226957/pdf/P1788430ed0fce00-50b9870be5ede7337c6.pdf> (дата звернення: 15.05.2023).

References:

1. The Governmental Portal of Ukraine (2022), Proekt planu vidnovlennia Ukrainy: materialy robochoi hrupy "Budivnytstvo, mistobuduvannia, modernizatsiia mist ta rehioniv Ukrainy" [The project of the recovery plan of Ukraine: materials of the working group "Construction, urban planning, modernization of cities and regions of Ukraine"], National Council for the Recovery of Ukraine from the Consequences of the War, Kyiv, Ukraine, available at: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada.ua/construction-urban-planning-modernization-of-cities-and-regions.pdf> (Accessed 22 October 2022).

2. The Verkhovna Rada of Ukraine (1995), "The state housing policy concept", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80#Text> (Accessed 03 May 2023).

3. Dubyna, M. and Zabashtanskyi, M. (2022), "Current trends in the development of the housing fund in Ukraine", Innovation and Sustainability, vol. 1, pp. 188—196, available at: <https://doi.org/10.31649/ins.2023.-1.188.196> (Accessed 03 May 2023).

4. Komnatniy, S. O. (2022), "Certain proposals for reforming the state housing policy of Ukraine in the war and postwar period", Philosophical and Methodological Problems of Law, vol. 1 (23), pp. 78-84, available at: <https://doi.org/10.33270/01222302.78> (Accessed 08 June 2023).

5. Yelisieieva, L. and Skoruk, O. (2022), "Housing market and economic policy in Ukraine", Economic journal of Lesya Ukrainka Volyn National University, vol. 3 (31), pp. 6-11, available at: <https://doi.org/10.29038/2786-4618-2022-03-6-11> (Accessed 03 May 2023).

6. Chernova, I., Emelianova, O. and Honcharenko, A. (2022), "Prospects of restoration of residential building in war and post-war times", Economy and Society, vol. 44, available at: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-44-15> (Accessed 03 May 2023).

7. Khozhylo, I. I. (2023), "Housing policy as a priority for the development of territorial communities of Ukraine in the conditions of war and post-war reconstruction", *Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, Law*, vol. 1, pp. 53—57, available at: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.1.8> (Accessed 28 May 2023).
8. Horin, N. O. (2023), International experience of post-war reconstruction of housing stock and solving housing problems of internally displaced persons, *Ukrainian society*, no. 2 (84), pp. 136—154, available at: <https://doi.org/10.15407/socium2023.01.136> (Accessed 28 May 2023).
9. The Verkhovna Rada of Ukraine (2003), "The Civil Code of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (Accessed 27 February 2023).
10. The United Nations (1948), "Universal Declaration of Human Rights", available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (Accessed 27 February 2023).
11. The Verkhovna Rada of Ukraine (1996), "The Constitution of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Accessed 27 February 2023).
12. The Verkhovna Rada of Ukraine (1984), "The Housing Code of Ukraine", available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text> (Accessed 27 February 2023).
13. The State Statistics Service of Ukraine (2023), available at: <https://www.ukrstat.gov.ua/> (Accessed 28 July 2023).
14. Verner, I. (Ed.) and Vyshnevskaya, O. (2022), *Statystychnyj schorichnyk Ukrainy za 2021 rik [Statistical Yearbook of Ukraine for 2021]*, State Statistics Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine, available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/11/Yearbook_2021.pdf (Accessed 12 August 2023).
15. Solop, A. V. (2022), *Sotsial'no-demografichni kharakterystyky domohospodarstv Ukrainy u 2022 rotsi: statystychnyj zbirnyk (za danymi vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv Ukrainy) [Social and demographic characteristics of households of Ukraine in 2022 (according to sample survey results)]*, State Statistics Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine, available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/sdhd_22.pdf (Accessed 12 August 2023).
16. Vyshnevskaya, O. (2021), *Ukraina u tsyfrakh 2020: statystychnyj zbirnyk [Ukraine in figures 2020: statistical publication]*, State Statistics Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine, available at: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/07/zb_Ukraine%20in%20figures_20u.pdf (Accessed 12 August 2023).
17. Kyiv School of Economics (2023), "The total amount of direct damage to Ukraine's infrastructure caused due to the war as of June 2023 exceeded \$150 billion", available at: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-cherez-vyynu-za-pidsumkami-chervnya-2023-roku-perevishhila-150-mlrd/> (Accessed 10 August 2023).
18. Kyiv School of Economics (2022), "Report on direct damage to infrastructure from destruction as a result of Russia's military aggression against Ukraine as of September 1, 2022", available at: https://kse.ua/wp-content/uploads/2022/10/Sep22_FINAL_Sep1_Damages-Report.pdf (дата звернення: 10.08.2023).
19. Ukraine Recovery Conference (2022), available at: <https://www.urc-international.com/urc-2022> (Accessed 10 October 2022).
20. Ukraine Recovery Conference (2022), "Ukraine recovery plan", available at: <https://ua.urc-international.com/plan-vidnovlennya-ukrayini> (Accessed 10 October 2022).
21. National Council for the Recovery of Ukraine from the War (2022), "Ukraine recovery plan", https://uploads-ssl.webflow.com/625d81ec8313622a52e2f031/62c19ac16c921fc712205f03_NRC%20Ukraine%20Recovery%20Plan%20blueprint_UKR.pdf (Accessed 15 May 2023).
22. Ukraine Recovery Conference (2023), available at: <https://ua.urc-international.com/> (Accessed 15 May 2023).
23. National News Agency of Ukraine — Ukrinform (2023), "Ukraine launched the 'We build Ukraine' initiative to unite international partners", available at: https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3726406-ukraina-zapuskae-iniciativu-we-build-ukraine-dla-obednannamiznarodnih-partneriv.html#google_vignette (Accessed 20 July 2023).
24. Dorohan', O., Barynhol'ts, T., Kobets', R. (Eds.), Barzylovych, D., Lahunova, I., Serediuk, S. and Dmytruk, O. (2022), *Zelena knyha "Systemnyj perehlid iakosti derzhavnoho rehuliuвання. Vzaiemodiia uchastnykiv rynku budivnytstva v rozrizi zhyttievoho tsykladu budiv'el' ta sporud" [Green book "System review of the quality of state regulation. Interaction of participants in the construction market in terms of the life cycle of buildings and structures"]*, BRDO: Office for Effective Regulation, available at: [https://cdn.regulation.gov.ua/c0/c5/2e/30/regulation.gov.ua_%D0%97%D0%9A%20-%D0%91%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8%20\(5\).pdf](https://cdn.regulation.gov.ua/c0/c5/2e/30/regulation.gov.ua_%D0%97%D0%9A%20-%D0%91%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8%20(5).pdf) (Accessed 22 November 2022).
25. Resource and Analysis Center "Society and Environment" (2023), *Yak vijna zmniuie ukraintsi: opytuvannia dumky hromadian pro vijnu, dovkillia, povoiennu vidbudovu ta vstup do YeS. Analitichna zapyska [How the war changes Ukrainians: a survey of citizens' opinions about the war, the environment, post-war reconstruction and joining the EU. Analytical note]*, available at: <https://www.rac.org.ua/uploads/content/674/files/how-the-war-changed-ukrainiansfinalua.pdf> (Accessed 15 May 2023).
26. The Government of Ukraine (2022), "Ukraine. Rapid Assessment of Damage and Recovery Needs: Report", available at: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099545009082226957/pdf/P1788430e-d0fce0050b9870be5ede7337c6.pdf> (Accessed 15 May 2023).

Стаття надійшла до редакції 14.08.2023 р.